

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 73 Ekim 2020 & Volume: 13 Issue: 73 October 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

YABANCILAŞMA VE İNSAN DOĞASI BAĞLAMINDA MARX'TA ETİĞİN İMKÂNI THE POSSIBILITY OF ETHICS IN MARX IN THE CONTEXT OF ALIENATION AND HUMAN NATURE

Alper Bilgehan YARDIMCI*

Öz

Marx'ın yapıtlarında ahlaki bir kaygı taşıdığı ve bu doğrultuda bir etik teorisine sahip olduğu düşüncesi günümüzde tartışılmaya devam eden bir meseledir. Bu tartışma genellikle Marx'ın yabancılaşma, insan doğası ve kapitalizm hakkında ileri sürmüş olduğu düşünceleri üzerinden yürütülmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak, makalede Marx'ın yabancılaşma teorisi ve bu kavramın nasıl ortaya çıktığına ilişkin tarihsel arka plan verilmektedir. Daha sonra yabancılaşma ile insan doğası arasındaki ilişkiyi kurarak, Marx'ın insan doğası anlayışının ona bir etik teorisi imkânı sağlayıp sağlamadığı tartışılmaktadır. Bu bağlamda, Marx'ın etik teorisine hizmet eden evrensel bir insan doğası anlayışına sahip olduğu fikri, Louis Althusser ve Norman Geras'ın analizi ile irdelenmektedir. Yapılan tartışmalar doğrultusunda, nihai olarak, makalede Marx'ın bir etik teorisine ve ahlak anlayışına sahip olduğu sonucu desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Marx, Yabancılaşma Teorisi, İnsan Doğası, Kapitalizm, Etik.

Abstract

Whether Marx has an moral concern and ethical theory in his works has been a controversial issue today. This debate is often based on Marx's ideas about alienation, human nature, and capitalism. In this context, the article firstly provides a historical background on Marx's theory of alienation and how the concept of alienation emerged. Then, by establishing the relationship between the concept of alienation and human nature, it is discussed whether Marx's understanding of human nature enables him to form an ethical theory. In this respect, the idea that Marx has an universal understanding of human nature that serves his ethical theory is discussed with the analysis of Louis Althusser and Norman Geras. As a result of the discussions, the conclusion that Marx has an ethical theory and understanding of morality is supported in the article.

Keywords: Marx, the Theory of Alienation, Human Nature, Capitalism, Ethics.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, ORCID: orcid.org/0000-0002-3245-7203, alperyardimci@pau.edu.tr

Giriş

Marx on dokuzuncu yüzyılda yazmış olduğu eserlerde kapitalist sisteme yönelik eleştirel bir tavır sergilemiştir. Marx'ın etkili kapitalizm eleştirisi felsefi ve ekonomik açıdan irdelenmiş ve çözümlenmeleri Marx takipçileri açısından çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalardan günümüzde ön plana çıkanı Marx'ın yapmış olduğu değerlendirmelerin ahlaki kaygılar içermesine ilişkindir. Birçok düşünür Marx'ın düşüncelerini ortaya koyarken ahlaki bir kaygı taşımadığını, böyle bir kaygıya ancak Marx'ın ilk dönemindeki çalışmalarında rastlamamızın mümkün olacağını ifade etmektedirler. Bu görüşün karşı kanadında bulunan düşünürler ise Marx'ın hem ilk hem de ikinci dönemini kapsayan çalışmalarının bütününde ahlaki öğelerin bulunabileceğini iddia etmektedirler. Bu tartışma genelinde paralel olarak yürütülen soruşturma Marx'ın argümanlarında etik ve ahlaki unsurların konuşulmasına imkân sağlayacak sabit, değişmez bir insan doğası fikrine sahip olup olmadığına yöneliktir. Bu doğrultuda, çalışmada Marx'ın ahlak teorisine sahip olduğu ve eleştirilerini ahlaki kaygılar ile ortaya koyduğu sonucuna ulaşabilmek amacıyla öncelikli olarak Marx'ın insan doğasına özel bir önem atfeden yabancılaşma teorisi ile ilgili düşüncelerine tarihsel arka planı ile birlikte yer vermek gerekmektedir.

Marx ve Yabancılaşma Teorisi

Marx'ın '1844 Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları' olarak bilinen çalışmaları ilk olarak 1932 yılında yayınlanmıştır. El Yazmaları'nın anahtar kavramı, Marx'ın bütün düşünce sistemini bildiren yabancılaşma kavramıdır. Marx'ın yabancılaşma teorisi, kapitalizm eleştirisini temellendiren ekonomik ve felsefi varsayımlara dayanması bakımından önemlidir. Yabancılaşma kavramının Marx tarafından ele alınması ve geliştirilmesi konusunda, Hegel ve Feuerbach'ın düşünceleri ile İngiliz Politik Ekonomisi'nin büyük etkisi olmuştur. Türkçede 'yabancılaşma' olarak kullanılan bu kavram, Marx açısından iki farklı biçimde ele alınmaktadır: 'Entausserung' (elden çıkarma) ve 'Entfremdung' (yabancılaşma).

Yabancılaşma kavramı İncil, ekonomi, felsefe ve bilim gibi farklı alanlarda ve anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kavram Yahudi-Hristiyan kültürü içerisinde de kendisine yer bulmuş bir kavramdır. Hristiyan öğretilerinde insanlar işlemiş oldukları günahlar ve Adem'in cennetten düşmesi nedeniyle tanrıdan yabancılaşmaktadırlar. Onlara göre kişi, "tanrının yolundan veya yaşamından yabancılaşmıştır." Yabancılaşan insanın görevi, içine düşmüş olduğu bu durumdan kendisini kurtarmaktır (Meszaros, 1970, 28). Marx'a (2003, 50-52) göre, Yahudiliğin kaba bir uyarlaması olan Hristiyanlıkta kişi doğaya ve kendisine yabancılaşır. Böylece, Aristotelesçiliğin etkilerinin görüldüğü Hristiyanlık, insanın ilk günah neticesinde kendisine ve doğaya yabancılaşmasını teorik bakımdan tamamlamaktadır.

"Hristiyanlık Yahudiliğin yüce fikri, Yahudilik Hristiyanlığın kaba pratik uygulamasıdır. Ama bu uygulama, ancak Hristiyanlığın tam bir din olarak, insanın kendisine ve doğaya yabancılaşmasını teorik bakımdan tamamlamasından sonra genel bir uygulama haline gelebilmiştir." (Marx, 2003, 50-52).

Marx'ta yabancılaşma kavramı sınıflı ve sınıfsız toplumun birbirinden ayrılması ile ilişkilidir, çünkü üretim güçleri ve ilişkileri arasındaki irtibat tarihsel bir hareket olarak toplumun gelişmesine yol açmaktadır. Bu gelişim Marx'ta sınıfsız ilkel bir toplumdaki, sınıflı komünal olmayan bir toplumun doğmasına yol açmaktadır. Yabancılaşma sadece sınıf ayrımının görüldüğü bir topluluk içerisinde gerçekleşen ilişkilere tekabül etmektedir. Marx nesnelere insanın dışında yer aldığını belirtir, ancak sınıflı toplumlarda insanların aralarında yapmış olduğu sözlü anlaşmalar ile insanlar nesnelere sahipleri durumunda olmaktadır. İnsanlar sahip oldukları bu nesnelere istedikleri takdirde elden çıkartabilirler. Marx bu durumun ortak mülkiyet üzerine kurulu ilkel toplumlarda görülemeyeceğini ifade eder. Sebebi ilkel toplumlarda böylesine bağımsız karşılıklı bir durum söz konusu değildir, diğer bir deyişle ürünler bir meta olarak değerlendirilmemektedir. Marx'ta nesnenin veya ürünün özel mülkiyet düşüncesi ile sahiplenilmesi ve elden çıkartılması yabancılaşmayı getirmektedir. Marx'a (2003, 52) göre, "elden çıkarılma, yabancılaşmanın bir pratiğidir".

Marx yabancılaşmanın dört aşamada gerçekleştiğini ifade eder:

- İlk olarak, kendi emeğimizin ürününe ve doğamıza yabancılaşma.
- İkincisi, kendi eylemimize ve üretim sürecine yabancılaşma.
- Üçüncü olarak, insanın türsel varlığına yabancılaşması (insan türünün bir üyesi olarak kendi varlığına olan yabancılaşma).
- Son olarak ise, diğer insanlara karşı olan yabancılaşmadır.

İlk olarak, Marx işçiler ve işçilerin kendi emeklerinin sonucu olan ürün arasındaki ilişkiyi gündeme getirmektedir. Emeğimizin ürününe olan ilişkimiz oldukça özel ve kişisel bir ilişki türüdür. Materyal olan dünyadan şeyleri alır, onları biçimlendirir ve kendimize ait yaparız. Ancak, kapitalizm para için insanların emeğini bedel karşılığında değiş tokuş etmeye zorlayarak bu ilişkiyi kırmaktadır. Üretim sürecinde emeğimiz ve üzerinde çalıştığımız fiziksel materyaller daha çok nesnelere haline gelmektedir, çünkü artık emek alınan ve satılan bir şey haline gelmiştir. Bu durumun sonucunda kendi emeğimize yabancılaşmış oluruz. Diğer bir ifadeyle kendi emeğimizi cisimleştirerek içinde bulunduğumuz doğal dünyadan yabancılaşmış oluruz. Marx (2011, 53) işçilerin kendi yaşamını objelerin içerisine yerleştirdiğini ve ardından onların yaşamlarının artık kendine ait olmadığını objelere ait olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda, insanlar ve doğa arasındaki temel ilişki, nesnelere ve objelerin özelleştirilmesi, onlara el konulması ve başkaları tarafından sahiplenilmesi neticesinde ortadan kalkmaktadır.

İlerleyen süreçte, insanlar kapitalist işgücüne daha fazla katılarak kendi benliklerinden yabancılaşmaya başlamaktadır. Bu durumun nedeni emeğimizin artık kendi irademiz dışında olması ve daha fazla doğamızın bir parçası olmamasından kaynaklanmaktadır. Böylece, kendi işgücümüze, üretim faaliyetimize yabancılaşmış oluruz. Marx bu noktada çalışmanın gönüllü bir şekilde gerçekleştirilmediğini, bunun bize dayatıldığını ifade eder. Bu aşamada refah yerine sefalet hissine sahip oluruz. İşçinin kendi eylemine olan ilişkisi ona herhangi bir tatmin duygusu vermeyen yalnızca satma eylemi içerisinde bulunduğu yabancılaşmış bir ilişki ve eylemdir. Böylece, kendi zihinsel ve fiziksel kapasitemizi geliştiremeyiz, aksine fiziksel olarak tükenir ve zihinsel olarak alçalırız. Sonuç olarak, yalnızca boş zamanlarımızda kendimizi insan olarak hissedebilme imkânımız olabilmektedir. En önemlisi kendi emeğimizden, artık kendi emeğimiz olmaması, başkasının emeği olmasından dolayı yabancılaşırız. Bu durum emeğimizin ve kendimizin kontrolünün artık bizde değil başkalarının kontrolünde olduğu anlamına gelmektedir. Bu sürecin doğal sonucu olarak işçi yalnızca yemek, içmek ve üremek gibi hayvani faaliyetlerini yerine getirdiği esnada ya da evine döndüğünde kendini özgür hissedebilmektedir.

Yabancılaşmanın diğer bir düzeyinde, kendi türümüzden, diğer bir ifadeyle, gerçek doğamızdan yabancılaşırız. Herhangi bir türün karakteri, açığa vurduğu faaliyetin içinde ikamet etmektedir. İnsan türünün karakteri özgür ve bilinçli bir faaliyettir, ancak hayvanlar kendilerini faaliyetlerinden ayıramazlar. Onların aktivitesi hayvanlıktır. Marx (2011, 54) kişinin kendi hayat aktivitesini iradesinin ve bilincinin bir objesi haline getirebileceğini insan ile hayvan arasındaki farklılıklardan yola çıkarak serimlemektedir. Hayvanlar arılar ve karıncalarda olduğu gibi kendilerine yuva ve ev yapabilmektedirler, ancak onların üretimi ihtiyaçları doğrultusunda katı bir şekilde kısıtlanmıştır. Diğer bir yandan, insanlar ise evrensel olarak tüm insanlar için geçerli ve anlaşılır bir şekilde üretim yapabilmektedirler. Hayvanlar yalnızca belirli fiziksel ihtiyaçları tarafından zorlanması neticesinde üretimde bulunmalarına rağmen, insanlar en belirgin ürünlerini fiziksel ihtiyaçlardan bağımsız olduğu zaman ortaya koymaktadırlar. Hayvanlar kendileri için üretimde bulunurken, insanlar bütün bir dünyayı, sanatı, bilimi ve edebiyatı ortaya koyabilmektedir. Hayvanlar ait oldukları türün ortak özellikleri çerçevesinde aktivitelerini gerçekleştirebilirler. İnsanlar ise her türün standartlarına uygun olarak nasıl bir faaliyette bulunacaklarını bilmektedirler. Bu sebepten dolayı, emeğimizin bütün nesnesi kendi türümüzün doğasına yani özgür, doğal ve yaratıcı eylemimize yüklenmektedir. Bu şekilde, biz kendimizi yarattığımız şeyler içerisinde yalnızca düşünsel fikirler alanında değil, ayrıca yarattığımız fiziksel dünya içerisinde kendi yansımamızı görerek tekrardan ortaya koyarız. İnsan türünün bu eşsiz özelliği emeğin yabancılaşması ile kaybedilmektedir. Aynı durum, emeğimizin nesnesinden uzaklaştırıldığı anda da ortaya çıkmaktadır. Doğal eylem ve özgür yaratıcılığımızdan da bu sebeple uzaklaşmış oluruz. Bilincimiz artık yaratıcılığımızdan saptırılır ve sadece bireysel varlığımızın araçlarına odaklanmaktadır. Bu odaklanma bizim diğer insanlardan

yabancılaşmamıza yol açar. Diğer insanlar ile olan ilişkimizin kopuşu emeğimizin ürününe olan yabancılaşmamız ile benzerdir. Emeğin yabancılaştığı ortamda, biz diğer insanlara işçilerin bakış açısı ile bakarız. Diğer işçileri artık insan türünün tam bir üyesi olarak değil, emeklerinin alınıp satıldığı bir obje olarak görmeye başlarız. O halde söyleyebiliriz ki kendi türümüzün doğasına, kendimize ve diğer insanlardan uzaklaşmamız yabancılaştığımızın en önemli göstergesi olarak karşımızda durmaktadır.¹

Marx (2011, 138-139) “eğer emeğin ürünü bana yabancıysa, o zaman kime aittir?” diye sormakta ve bu soruya işçilere ait olmayan emek ve ürününün yalnızca bazı insanlara ait olabileceği ifadesi ile cevap vermektedir. Emeğin yabancılaşması sonucunda, işçiler kendileri ve diğer kişiler ile aralarında yeni bir ilişki geliştirmektedirler. Bu ilişkinin geliştirildiği diğer bir kişi ise kapitalist olarak adlandırılmaktadır.

Yabancılaşmış emeğin ürünü son olarak özel mülkiyettir. Özel mülkiyet, kapitalist faaliyet açısından, hem yabancılaşmış emeğin bir ürünü, hem de yabancılaşmış işgücünün bir aracıdır. Özel mülkiyetin yol açtığı ücret sisteminde, çalışanlar kendilerini ücretin bir kölesi olarak bulmaktadırlar. Ücretin arttırılması ne çalışanı, ne de onun insani değerlerini ve önemini geri getirecektir. Marx toplumun özel mülkiyet anlayışından arındırılması durumunda işçilerin özgürleşmesinin tam olarak yolunun açılacağını vurgulamaktadır.

Marx ve İnsan Doğası

Görüldüğü üzere, Marx yabancılaşma ile ilgili düşüncelerini ileri sürerken insanın doğasına ayrı bir önem atfetmektedir. Bunun nedeni insan doğasının kendi emeğine yabancılaşabilmesinin mümkün olmasından kaynaklanmaktadır. Marx'ın insan doğasını evrensel bir öz olarak değerlendirmesi ya da değerlendirmemesi konusundaki soruşturma onun bir etik anlayışına sahip olabilmesi hususunda belirleyici olması bakımından Louis Althusser ve Norman Geras gibi çeşitli düşünürler tarafından incelenmektedir. Bu kapsamda, Marx'ın insan doğası ve yabancılaşma arasındaki bağlantıyı nasıl kurduğunu detaylandırarak Marx'ın bir etik, ahlak sistemi ortaya koyabilmesinin imkânına yönelik tavır bu çalışmada belirleyici olmaktadır.

İnsan doğası, genel anlamı ile kültürden bağımsız olarak doğuştan edindiğimiz düşünme, duygu ve eylemde bulunma biçimlerimizi içeren bütün insanların paylaştığı özelliklerin bütününe denilmektedir. Bu açıdan insan doğası, insanlık tarafından paylaşılan, değişmeyen, insanların karakteri olarak belirlenebilecek özsel nitelikleri ifade etmektedir. Tarih içerisinde insan doğası kavramı Antik Yunan filozoflarının düşüncelerinde, toplum sözleşmesine yönelik argümanlar ileri süren siyaset kuramcılarının iddialarında ve aydınlanma filozoflarının çalışmalarında sıkça kendisine yer bulmuştur. İnsan doğası kavramına farklı kesimlerce başvurulması bu kavramın farklı kullanımlarına yol açmıştır. Aristoteles ve Hobbes gibi düşünce tarihi içerisinde birçok filozof kendi felsefi savlarını temellendirirken insan doğasının evrensel bir nitelik taşıdığı kabulüne sahip olmuşlardır. Bu filozoflar, bilgi, ahlak ya da siyasete ilişkin söylemlerini insanın değişmez ve evrensel bir doğaya ve bununla ilişkili olarak birtakım doğal özelliklere sahip olduğu kabulünden yola çıkarak ortaya koymaktadırlar.

Bununla birlikte, Marx'ın insan doğasına ilişkin düşünceleri değerlendirmeye alındığı takdirde genellikle iki farklı tutum ile karşılaşılmaktadır. Bunlar; Marx'ta evrensel ve değişmez bir insan doğası düşüncesinin olmayacağını savunanlar ile Marx'ta evrensel ve değişmez nitelikte bir insan doğası anlayışının mümkün olduğunu iddia edenlerdir. Bu iki taban tabana zıt pozisyonun temsilcileri olarak sırasıyla Louis Althusser ve Norman Geras'ın görüşlerine yer verebilir.

Marx'ın yapıtları içerisinde insan doğası kavramının ne ölçüde etkili olduğu konusunda önde gelen analizler yapan düşünürlerden bir tanesi Louis Althusser'dir. Yapısalcı, Marksist bir düşünür olan Althusser yaptığı araştırmalar neticesinde Marx'ın evrensel bir nitelik taşıyan insan doğası anlayışına sahip olmadığını belirtir. Evrensel niteliklere sahip insan doğası tasvirinin felsefe tarihi boyunca sıkça karşılaşılan bir durum olduğunu kabul eden Althusser (1969) aynı durumun Marx için geçerli olmadığını ifade eder. Çünkü Marx diyalektik materyalizm görüşü ile evrensel insan doğasına ilişkin düşüncelerinden sıyrılmaktadır. Althusser, Marx'ı değerlendirme noktasında, diğer filozofların genellikle başvurmuş olduğu bir yol olarak, Marx'ı gençlik ve olgunluk dönemi olmak üzere iki farklı

¹ Marx yabancılaşmanın dört yönünü açıklarken, ilk üç madde de emek ve işgücü arasındaki yabancılaşmadan bahsetmektedir, ancak Marx yabancılaşmanın sonuncu maddesinde, insanın diğer insan türlerine olan yabancılaşmasını ele almaktadır.

dönem içerisinde incelemektedir. Marx'ın Feuerbach ve Hegel'in idealist yaklaşımından etkilendiği "1844 El Yazmaları" ve "Kutsal Aile" çalışmalarını içeren dönemi gençlik dönemi olarak kabul edilir. Althusser (1969, 223-226), Marx'ın bu dönem içerisinde bilimsel bir anlayışa sahip olmadığını belirtmekle birlikte hümanist öğeleri içeren evrensel bir insan doğası anlayışının Marx'ın bu dönemki yapıtlarında görülebileceğini ifade etmektedir. Althusser (1969, 223), ayrıca, Marx'ın gençlik dönemini kapsayan çalışmalarını ideolojik olarak değerlendirmektedir.

Althusser'e (1969, 33) göre, Marx, "Alman İdeolojisi" ve "Feuerbach Üzerine Tezler" adlı çalışmaları ile olgunluk dönemine geçiş yapmış ve ideolojiden uzaklaşarak tarih bilimini, diğer bir deyişle, diyalektik materyalizmini ortaya koyabileceği epistemolojik bir kopma yaşamıştır. Böylece Marx, idealizmin temel argümanlarından biri olan değişmez-evrensel insan doğası tasarımı ve hümanist felsefeden uzaklaşarak bilimsel ve materyalist bir düşünce yapısı geliştirmiştir.

Bu aşamada Althusser, idealizmin etkilerinden gerçek bir materyalizm anlayışı ile kurtulmuş olması nedeniyle, Marx'ta sabit, özcü ve köktenci düşünceler arama çabasının gereksiz olduğunu vurgular. Bu durumu Althusser (1998, 234), tren örneklemesi ile gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Althusser idealist kişinin trene binmeden önce, trenin nereye gideceğini, nerden kalkacağını ve nereye varacağını bildiğini ifade etmektedir, ancak materyalist olan kişinin bu bilgilerin hiç birini bilemeyeceğini ve trene kalkış anında değil, tren hareket halindeyken bindiğini ifade etmektedir. Bu eğretileme ile Althusser, materyalizmdeki belirsizlik ve hiçlik durumunu ön plana çıkarmaktadır. Materyalizmde durum sabit bir merkezin, özün ve değişmez alanın olmadığı bir durumdur. Böylelikle, tarih ve toplum söz konusu olduğunda her türlü özcü anlayış dışarıda bırakılmaktadır. Althusser, bu şekilde Marx'ın olgunluk döneminde idealizmin temel savlarını saf dışı bıraktığını ifade eder.

Marx ve insan doğası söz konusu olduğunda yaygın bir şekilde karşımıza "Feuerbach Üzerine Tezler" in altıncı tezi çıkmaktadır. Bu durum, Marx'ta evrensel bir insan doğası anlayışının olup olmadığına ilişkin tartışmaların genellikle bu tez üzerinden yürütülmesinden kaynaklanmaktadır. Althusser'in görüşlerini temellendirdiği tez şu şekildedir.

"Feuerbach dinsel özü, insan özüne indirger. Ama insan özü, tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz aslında toplumsal ilişkiler bütünüdür" (Marx, 1992, 22).

Gerçek özün eleştirisine girmeyen Feuerbach bu kapsamda (Gülenç & Kulak, 2012, 154) "tarihsel akıştan koparak, dinsel duyguyu kendi içinde sabitleştirmek ve soyut, yalıtılmış bir insan bireyini öncüllestirmek zorunda kalır. O nedenle, bu öz, olsa olsa, tür olarak, birçok bireyi doğal biçimde birbirine bağlayan içsel, dilsiz bir genellik olarak kavranabilir" (Althusser, 1969, 228). Althusser, insan doğası fikrini Marx'ın bu görüşleri nedeniyle terk ettiğini ifade etmektedir. Bu teze beraber Marx, insan doğasını toplumsal ilişkiler içerisinde ortadan kaldırmakta ve sahip olduğu bu evrensel anlayışı reddetmektedir (Kamenka, 2015, 146).

Marx'ta evrensel bir insan doğası anlayışının olmadığını belirten ve Marx'ın insan doğası fikrini reddettiğini öne süren Althusser'in aksine, Marx'ın 1845'ten sonraki yapıtlarında da evrensel insan doğası anlayışını koruduğu ve hatta Marx'ın düşüncelerinin sabit bir insan tasarımı olmadan sürdürülemeyeceğini iddia eden Norman Geras karşımıza çıkmaktadır. Geras "Marx ve İnsan doğası: Bir Efsanenin Reddi" adlı kitabında Althusser'in değerlendirmelerini eleştirerek, Marx'ta evrensel bir insan doğası anlayışı olduğunu vurgular.

İnsan doğası kavramına atıfta bulunmadan, Marx'ın diyalektik materyalist anlayışına ilişkin düşüncelerinin mümkün olamayacağını ifade eden Geras, analitik bir yaklaşım ile insan doğası ile ilgili argümanlarını sunmaktadır. İlk olarak Geras, insan doğası kavramını çözümler ve bu kavramın iki farklı şekilde ele alınması gerektiğini belirtir. Geras kitabında insan doğası ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken, aynı zamanda 'İnsan Doğası' ve 'İnsan Tabiatı' kavramlarını tanımlamaktadır. Ona göre (2002, 23), 'İnsan Doğası' kavramı evrensel ve sabit bir öze sahiptir. Diğer bir ifadeyle, bu kavram tarihin bir parçası olmayıp, doğanın kanunları arasında yer alan insanın özelliklerine göndermede bulunmaktadır. Evrensel, değişmez, insan ile ilgili sabit özellikleri belirtirken 'İnsan Doğası' kavramını kullanacağını belirtir. 'İnsan Tabiatı' kavramını ise "insanın belirli bir bağlamdaki çok-yönlü karakter özellikleri için" kullanacağını ifade eder (Geras, 2002, 24). Geras'a göre, insan doğası kavramı değişmez bir nitelik taşıırken, insan tabiatı kavramı değişebilir olana tekabül etmektedir. Ancak bu tanım,

antropolojik sabitlerin insan tabiatı kavramıyla tamamen ortadan kaldırıldığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Geras'a göre, bu kavramın içerisinde içkin bir insan doğası anlayışı vardır ve bu görüşü ile beraber, Marx'ın yapıtlarında değişmez niteliklere sahip bir insan tabiatı olduğu düşüncesini sunmaktadır.

Diğer bir yandan, Geras insanın tabiatının değişen bir yapıda olmasından onun bütün karakter özelliklerinin de değişeceği anlamının çıkartılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Geras (2002, 98) bu bakış açısının, Marx tarafından da paylaşıldığını vurgular. İnsan tabiatının bazı özellikleri değişim göstermesine rağmen, Marx'ta sabit bir insan tabiatının olduğunu belirtmektedir.

Geras (2002, 84), Marx'ın sonradan Feuerbach'ın özcü hümanist yaklaşımından ayrıldığını kabul etmektedir. Ancak, Althusser'in ifade ettiğinin aksine bu ayrılış tam anlamıyla bir kopuş değildir. Bunun yerine, Marx'ın bilimsel araştırma ve sağlama prosedürlerine açık materyalist bir insan doğası anlayışına yöneldiğini belirtmektedir. Marx'ın toplum sözleşmecilerinin kullandığı muhafazakâr insan doğası tasarımı reddetmesi, her türlü insan doğası anlayışını ret edeceği anlamına gelmemektedir. Cohen'in de (1998, 29) belirttiği gibi, insan tarih içerisinde belli ölçülerde değişebilir, bununla birlikte insanın doğası eşit ölçülerde değişmez özelliklere de sahiptir. Sonuç olarak, Geras açısından, Marx bazı insan doğası tasarımlarını eleştirmesine rağmen, ideolojiden uzak, materyalizm ve tarihsel bilim içerisinde değerlendirilebilecek evrensel değişmez bir insan doğası anlayışına sahiptir.

Geras bu ifadesinin ardından, bu tartışmaların temelinde yer alan 'Altıncı Tez' ile ilgili çözümsel bir yaklaşım sergileyerek "insanın özünün aslında toplumsal ilişkiler bütünü" olduğu ifadesini irdelemektedir. Geras toplumsal ilişkilerin insan özü açısından bazı noktalarda belirleyici ve aynı zamanda insanın tabiatının şekillenmesinde de payının olabileceğini ifade etmektedir. Ancak ona göre (2002, 48), toplumsal ilişkilerin insan doğası açısından bir takım etkileri olmasına rağmen, insan tabiatında değişmeyen sabit kalan niteliklerde yer almaktadır. Sonuç olarak, insanın içerisinde bulunduğu toplumdan etkilenmesi onun sabit bir özünün olmadığı anlamına gelmeyecektir.

Ayrıca, insan doğasının toplum içerisinde var olan ilişkiler içerisinde kendini ortaya koyması, insan doğasının bu toplum içerisinde eriyip yok olacağı kanısına varmamıza sebep olmayacaktır. Geras (2002, 49-50) bu savı şu şekilde desteklemektedir; insanın genel yetilerinden biri olan dile her insanın sahip olduğunu ve onun evrensel bir nitelik taşıdığını, ancak yalnızca toplum içerisinde iletişim halindeyken dilin işlevini yerine getirebileceğini ifade etmektedir.

Bu bağlamda, Geras'ın Marx'ın insan doğasına yönelik tespitlerinden yola çıkarak, Marx'ta evrensel insan doğası kavrayışı ile onun yabancılaşma düşüncesi arasındaki ilişki aşağıda verilen alıntı ile ortaya konulabilmektedir:

"Hristiyanlığın, bizi, bedenimizin egemenliğinden ve başlıca güç olarak arzularımızdan kurtarmak istemesinin tek nedeni, bedenimizi ve arzularımızı bize yabancı şeyler olarak görmesidir, bizi doğanın denetiminden kurtarmak istemesi sadece kendi doğamızı bize ait olarak görmemesindedir. Eğer ben kendim doğal değilsem, doğal isteklerim ve benim bütün doğal karakterim bana ait değilse - bu Hristiyanlık'ın öğretisidir- böylece doğanın bütün denetimi ister benim kendi doğal karakterimden ister dış doğa olarak tanımlanandan ötürü olsun - bana yabancı bir şeyin denetimi, bir engel, bana karşı kullanılan bir zor, ruhun otonomisine karşı bir heteronomi olarak görünür. Ne var ki Hristiyanlık, bizi, asıl anlamda, hiçbir zaman isteklerin egemenliğinden kurtarmayı başaramamıştır." (Karl Marx ve Friedrich Engel, The German Ideology, marxists.org)²

Bu alıntı ile birlikte, Marx'ta değişmeyen bir insan doğası anlayışı olduğunu kabul etmek ve böylece insan doğası ve yabancılaşma teorisi arasındaki ilişkiyi kurmak mümkün gözükmektedir. Bu ilişki çalışmanın temel savlarından biri olan yabancılaşma - insan doğası - ahlak ilişkisini de ortaya koyması bakımından ayrıca önem teşkil etmektedir.

Geras'ın argümanları göz önüne alındığında Marx'ın yalnızca gençlik dönemi yapıtlarında değil, olgunluk dönemi yapıtlarında da materyalist anlayışı ile tutarlı değişmez bir insan doğası

² Gülenç & Kulak, 2012, Marx'ın Halleri s. 163'ten aktarılarak alıntılanmıştır.

anlayışına sahip olduğu tespiti yapılabilmektedir. Burada vurgulanması gereken husus, insan doğası kavramına Marx'ın iki işlev atfettiği konusunda Geras'ın belirleyici tespitidir. Marx'ın insan doğasına atfettiği işlevlerden ilki, insanın tarih yazmasını ve tarihsel değişimini açıklamayı olanaklı kılan açıklayıcı işlevi, diğeri ise normatif işlevidir (Gülenç & Kulak, 2012, 164). Marx iyi bir hayatın kurulması ve toplumsal özgürleşme ile ilgili fikirlerini belirtirken, insan doğası kavramını normatif işlevi aracılığıyla ele alarak düşüncelerini ortaya koymaktadır. Geras (2002, 90) bu şekilde Marx'ın sisteminin bilimsel nitelikler taşımaya rağmen etik unsurlar içerebileceğini ifade etmektedir.

Marx'ta Etiğin İmkânı

Marx'ın etik ve ahlak ile ilgili düşüncelerinin tartışılmasına neden olan unsurlardan bir tanesi düşünürün felsefi tarzı ve bunu ifade etme biçimi ile ilgilidir. Marx 1845 yılından sonraki eserlerinde genellikle ahlakın üst yapı tarafından ortaya konulduğunu ifade eder ve ahlaki vaazları sıkı bir eleştiriye tabi tutarak aşağılamaktadır. Sınıfsız topluma geçişle birlikte bu ahlaki vaazların ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

Marx'ın 1845 yılı öncesine tekabül eden yazılarının birçoğunda, özellikle "1844 El Yazmaları"nda ahlak ile ilişkili kavramları sıklıkla kullanmıştır. Bunlar kapital toplumun insanı düşürmüş olduğu durumu anlatan insanın yabancılaşması, var oluşunun göz ardı edilmesi, emek gücünün sömürülmesi gibi ahlaki olarak nitelendirilebilecek öğeleri içermektedir. John E. Elliot (2015, 156) bu durumu şu şekilde ifade eder; genç Marx, yabancılaşmış emeğin kapitalist toplumdaki etkisine dair iğneleyici bir ahlaki suçlamada bulunmuş ve yabancılaşmanın potansiyel olarak üstesinden gelenebilecek post-kapitalist bir toplumun koruması altında gerçek bir insan topluluğu tasavvur etmiştir.

Anlaşılabileceği üzere, Marx'ın 1845 öncesi yazılarında genel olarak ahlaki bir kaygı taşıdığı konusunda bir fikir birliğinin sağlandığı gözükmemektedir. Asıl tartışılan mesele, Marx'ın 1845 ve sonrasında ortaya koyduğu yazılardan evrensel bir insan doğası anlayışına sahip olduğu ve ileri sürdüğü düşüncelerinin ahlaki bir değer taşıdığı çıkarımının yapılabilmeye yöneliktir. Bu bağlamda belirleyici olan eserlerden bir tanesi Marx'ın 'Alman İdeolojisi' kitabıdır. Bu eser Marx'ın yabancılaşma ve insan doğasına ilişkin görüşlerine yer vermesinin yanı sıra onun etik ile ilgili görüşlerine yönelik önemli bilgiler sağlamaktadır, çünkü daha öncede belirtildiği üzere Marx'ın etik ile ilgili düşüncelerine imkân sağlayacak belirleyici motif insan doğasının değişmez bir yapıya sahip olduğu tespitidir. Bu tartışma bağlamında Althusser, Marx'ın insan doğası ile ilgili düşüncelerini değerlendirerek onun etik teorisine temel oluşturacak değişmez bir insan doğası anlayışı olmadığını ifade etmiştir. Bunun sebebi ise, Marx'ın "Alman İdeolojisi" adlı kitabında artık yabancılaşma, insan doğası, insanın emeğinin sömürülmesi gibi konulardan bahsetmemesi, bunun yerine daha çok kapitalist toplumun içinde bulunduğu ekonomik değerlendirmelerden bahsetmesidir. Geras ise Althusser'in düşüncelerine karşı çıkarak Marx'ta alışılmışın dışında farklı bir etik anlayışının olduğunu söylemekte ve bu iddiasını Marx'ın eserlerinde evrensel, değişmez bir insan doğası anlayışının mevcut olduğu bulgusu ile desteklemektedir.

Marx'ın etiği insanın gerçek doğasına ulaşmada bir araç olarak görmesi onun düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Bildiğimiz üzere, kapitalist toplum düzeni insanın kendi doğasına yabancılaşmasını sağlayan en önemli unsur olarak değerlendirilir. Kapitalist toplum düzeninde insanın kendi doğasını gerçekleştirme imkânına mâni olan birçok etken vardır. Bu olumsuz etkenlerin ortadan kaldırılması yoluyla, insan kendi gerçek doğasına ulaşabilir ve böylece özgürleşerek, gerçek iyiye erişebilmektedir. Marx alışılmış etik teorisyenlerinden ve düşünürlerden farklı olarak insanın nasıl davranması gerektiğiyle ilgili pek bir şey söylememektedir. Bunun nedeni, Marx'ın bu tarz vaatleri ahlaki vaaz olarak değerlendirmesinden kaynaklanır. Sınıflı toplum içerisinde yer alan üst yapının bir dayatması olarak değerlendirdiği ahlaki vaazlar, ona göre, nedenler yerine, sonuçlar ile ilgilenmektedir. Bu durumun sonucu olarak, Marx insanların eylemlerinin belirleyicisi olan mutlak-değişmez ahlaki kurallar arayışında olan filozofları ve kişileri alaycı bir şekilde eleştirmekte onların bu çabasını faydasız ve yararsız bulmaktadır (Brenkert, 1998, 31).

Felsefe tarihi içerisinde ortaya çıkan ahlak ve etik teorileri ile ilgili yaklaşımların ele alınmasında, Marx'ın bu farkı göz önünde bulundurulmalıdır, çünkü Marx'ın bu farklılığının gözden kaçırılması, onun yazılarında ahlaki bir kaygı olup olmadığı ile ilgili tartışmaların gün yüzüne

çıkmasının en temel nedenlerinden birisidir. Brenkert bu farkı göz önünde bulunduran düşünürlerden bir tanesidir. Brenkert'e (1998, 43) göre, Marx doğrudan ahlaki ilkeler ve kavramlar açısından değerlendirilmemelidir. Böyle bir yaklaşım yerine, Marx ahlaki ilkeleri belirleyen insanların etkileşimde bulunduğu ekonomik ve toplumsal koşullar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gereken bir düşüneydir. Bu bağlamda, Marx'ın klasik bir ahlak filozofu olmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bununla birlikte, Marx'ın kapitalizm eleştirisinde ahlaki bir amaç güdüp gütmeye ilişkin tartışmalar yürütülmektedir. John Elliot, Marx'ın kapitalizm eleştirisinin ahlaki bir kaygı taşıdığını düşünmektedir. Elliot, Marx'ın eleştirisinin ahlaki bir eleştiri olarak ele alınması gerektiğini ve onun yapmış olduğu bu eleştirinin ortaya koymuş olduğu sosyal bilimsel teorisi ile mantıksal olarak uyumlu olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda Elliot (2015, 156) ilk olarak, Marx'ın bilimsel sosyalizminin ahlaki eleştiriye engellediğine dair görüşleri ele almaktadır. Burada ön plana çıkan konu mantıksal pozitivizm ve neo-Kantçıların olgu-değer ayrımı üzerindeki görüşlerinin etkisiyle, on dokuzuncu yüzyılın ikinci dönemine ilişkin düşünürlerin Marx'ın bilim ve ahlak ile ilgili görüşlerini iki ayrı alan olarak ele almasıdır. Örneğin, Werner Sombart (Tucker, 1969, 12) Marksizm'in kendi anti-etik eğilimi tarafından diğer bütün sosyalist sistemlerden ayrıldığını ifade etmekte ve başından sonuna Marksizm'in tamamında etik bir zerre sine dahi rastlanılamayacağını, bir etik önermeden daha fazla ahlaki bir yargının olmadığını ifade etmektedir. Elliot (2015, 156), Karl Kautsky gibi ikinci kuşak Marksistlerinde bu görüşü desteklediğini, ancak onların olgu ve değer arasında ayrım yaparak düşüncelerini ortaya koyduklarını belirtmektedir. İkinci kuşak Marksistler, gerçek bir sosyal bilimin değerden bağımsız olması gerektiğini desteklerler, ancak kapitalizmin eleştirisinin ve sosyalizmin gerekçelerinin bu bilimsel analizden ayrı özerk bir etik sisteme dayalı olması gerektiğini savunmaktadırlar. Elliot bu düşüncelere karşın Marx'ta ahlaki eleştiri ve kapitalizmin bilimsel analizinin birbirine karıştığını söylemektedir. Marx'ın analizinde olgu ve değer birbiriyle bağlantılı olmasının yanı sıra birbirlerini içermektedir. Ahlaki değerlendirme olgusal olarak bir şeyi bilmenin zaten içinde yer almaktadır.

Ayrıca Elliot (2015, 157-158), Marx'ın toplumsal değişim konusunda, bireylere ahlaki seçenekler bıraktığını ifade etmektedir. Bireyler toplumsal ilişkiler için sorumlu olmamalarına rağmen, onların bu ilişkiler içerisinde ahlaki tercihler için fırsatları olduğunu belirtir. Marx (1967, Vol I, 680), İngiliz tarım işçisinin, İrlandalı'nın yalnızca sütünün ve ekmeğinin hepsini değil de bir kısmını almasının nedeni olarak, İrlandalı çiftçinin kıyaslanamaz biçimde zengin İngiliz'den daha insancıl ve merhametli olmasına bağlar. Böylece, Marx bireylerin toplum içinde etik tercihlerine bağlı olarak önemli bir rolünün olduğunu altını çizmektedir.

Nihai olarak, Marx'ın bir ahlak teorisi ortaya koyabilmesinin imkânına yönelik tartışmaları sonuçlandırabilmek amacıyla genel anlamda bir ahlak teorisi ortaya koyabilmenin Richard W. Miller tarafından belirlenen özelliklerine bakmak gerekir. Miller bir ahlak teorisinin taşıması gereken özellikleri şu şekilde sıralar;

- "Eşitlik: Ahlaki seçimde herkese eşit bir şekilde davranılır.
- Genellik: Ahlaki kurallar belirli koşullar ve kurumlara ilişkin gerçeklerden bağımsız genel ilkeler ile sınırlıdır.
- Evrensellik: İlgili gerçekler ve argümanlar üzerine düşünen normal duygu yelpazesine sahip herhangi bir rasyonel kişi bu (ahlaki) kuralları kabul edecektir." (Miller, 1984, 17).

Miller, Marx'ın düşüncelerinin bu özellikleri göstermede başarısız olduğunu ve bu sebeple onun bir ahlak teorisine sahip olmadığını ifade etmesine rağmen, Elliot bu olumsuz düşüncenin altında yatan sebebin ortaya konulmuş olan kıstaslarda aranılmaması gerektiğini ifade eder. Ona göre, moral teorisinin her zaman eşitlik, genellik ve evrensellik gibi özellikler sergilemesi zorunluluğu tartışmalıdır. İrdeleyecek olursak, Elliot (2015, 165) kelimenin tam anlamıyla eşitlik ilkesi ele alındığında, bu ilkenin bazı masum aristokratların veya köle sahiplerinin olumsuz etkileneceği gerekçesiyle Kant'ın Fransız Devrimi'ni savunmasını veya Mill'in Amerikan İç Savaşı'nı desteklemesini engelleyeceğini belirtir. Elliot (2015, 165) evrensellik ölçütünün ise haddinden fazla kapsamlı görüldüğünü ifade etmektedir. Elliot ahlaki teorisyenlerin çoğu kez olgular, olası gelecek potansiyeller ve normatif değer sıralaması hakkında hem fikir olmadıklarını belirtmektedir. Bu nedenle, metodolojik bir ölçüt olarak evrensellik

talebinin ahlak teorisinin yanı sıra bilimselliği de ortadan kaldıracak şekilde geniş kapsamlı olduğunu söylemektedir. Ayrıca, Brenkert'in (1998, 31) de daha önce bahsettiği gibi, Marx insanların eylemlerini belirleyen mutlak, evrensel ahlaki kurallar bulma çabası içerisinde olan filozofları eleştirmekte ve onların bu çabasını yararsız bulmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiği takdirde Elliot, Marx'ın yapılan eleştirilere rağmen kapitalizm eleştirisi de dahil olmak üzere bir ahlak teorisine sahip olduğunu savunmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Althusser'in argümanlarını değerlendirdiğimizde evrensel ve değişmeyen bir insan doğası anlayışı olamayacağı için Marx'ta normatif yargılar barındıran bir etik ve ahlak anlayışından bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Ancak Geras'ın, Marx'ın sabit öz olarak bir insan doğası fikrine sahip olması ve etik teorisini bunun üzerine kurduğunu ifade etmesi ile birlikte Marx'ta evrensel bir insan anlayışı olduğunu kabul ederek, onun sisteminde ve düşüncelerinde ahlaki bir kaygı taşıdığını öne sürebiliriz.

Marx'ın üzerine yalnızca sosyal teorisini değil ayrıca etiğini, materyalizmini, tarihsel kuramını ve toplum felsefesini kurabileceği bir insan doğası anlayışı vardır. Althusser, Marx'ı determinist bir yaklaşımla değerlendirerek, Marx'ın insan anlayışının içinde bulunduğu toplum ve çevresinden etkilendiği bulgusundan hareketle Marx'ın evrensel bir insan doğası tasarımına sahip olmadığını öne sürmektedir. Her ne kadar Marx'ta insanların çevreleri tarafından etkilenmeleri bir nebze doğru olsa da onun düşünce sisteminin ve teorisinin bağlı olduğu güçlü bir insan doğası anlayışı vardır.

Ayrıca, kapitalist toplum düzeninde ortaya çıkan engellerin aşılması ile insan kendi doğasını gerçekleştirme bakımından özgürleşmektedir. Kapitalizmden gelecekteki topluma geçişte yaşanan doğum sancılarını kısaltmak bu faaliyeti gerçekleştiren kişilerin ahlaki seçimlerine de bağlıdır. Elliot bu görüşler çerçevesinde, Marx'ın tutarlı ve özgün bir etik teorisi veya anlayışı olduğunu belirtmekte kapitalizm eleştirisinde ise ahlaki kaygılar taşıdığını ifade etmektedir. Diğer bir yandan, Marx'ın insan doğası anlayışını yalnızca kapitalizm eleştirisi üzerinden değerlendirmek doğru olmayacaktır. Onun tarih kuramı ve iyi bir toplumun nasıl ortaya koyulabileceğine ilişkin tespitlerinde de insan doğasına ilişkin görüşlerinin önemli bir yeri vardır.

Sonuç olarak, Marx yalnızca ahlak dersinden (ahlaki azarlama ve nutuk) ve ahlak vaazından (ahlaki gelişimin ortaya çıkarılması teşebbüsü için bireylerin daha yüksek doğasına hitap eden) değil hem de sıradan anlamda ahlak felsefesinden kaçınmaktadır. Bu onun ahlaki görüşlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Burada göz ardı edilmemesi gereken durum, onun diğer düşünürlerden farklı bir tarzı olduğunu kabul etmek ve düşüncelerini hangi koşullar altında ortaya koyduğunu göz önünde bulundurmadır. Marx klasik anlamda bir ahlak filozofu ve teorisini değildir. Onun ahlak anlayışı ve teorisi sosyal ve ekonomik analizleri açısından değerlendirilmelidir. Onun yabancılaşma bağlamında insan doğasına yönelik görüşleri ahlak ve etik eleştirisine imkân sağlayacak bir yapıdadır. Bu nedenle, Marx'ın yabancılaşma teorisi içerisinde yer alan değişmez bir niteliğe sahip insan doğasına sahip olduğu kazanımından yola çıkarak onun ahlaki kaygılarını sosyal, politik ve ekonomik analizleri içerisinde entegre ettiğini ifade etmek mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

- Althusser, Louis (1969). *For Marx*. New York: Pantheon Books.
- Althusser, Louis (1998). *Gelecek Uzun Süre: Özyaşam Öyküsü*. İstanbul: Can Yayınları.
- Cohen, Gerard A. (1998). *Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma*. İstanbul: Toplumsal.
- Brenkert, George G. (1998). *Marx'ın Özgürlük Etiği*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Elliot, John E. (2015). "Marx'ın Kapitalizmin Ahlaki Eleştirisinin Olanağı Üzerine". Çev. Alper Bilgehan Yardımcı. *Felsefelogos*, 59 (4), 155-168.
- Geras, Norman. (2002). *Marx ve İnsan Doğası: Bir Efsanenin Reddi*. Çev. İsmet Akça & M. Görkem Doğan. İstanbul: Birikim.
- Gülenç, Kurtul & Kulak, Önder (2012). *Marx'ın Halleri: Marksist Düşüncede Diyalektik Bir Yolculuk*. İstanbul: Kalkedon.
- Kamenka, Eugene (2015). *The Ethical Foundations of Marxism*. London: Routledge.
- Marx, Karl (1967). *Capital, Volume I*, New York.
- Marx, Karl (1992). *Alman İdeolojisi: Feuerbach*. Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol yayınları.
- Marx, Karl (2003). *Yabancılaşma*. Çev. Kenan Somer ve ark. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl (2011). *1844 El yazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları.
- Meszaros, István (1970). *Marx's Theory of Alienation*. London: Merlin.
- Miller, Richard W. (1984). *Analyzing Marx: Morality, Power and History*. New Jersey: Princeton University Press.
- Tucker, Robert C. (1969). *The Marxian Revolutionary Idea*. New York: W.W.Norton.